

АЛЕКСЕЙ ЗАХАРЧЕНКО

г. Николаев

НАЦИСТКИЙ ПРОЕКТ «ГОТЕНЛАНД» В КРЫМУ И НА ЮГЕ УКРАИНЫ

В статье проанализированы нацистские планы аграрной колонизации представителями «арийской расы» Юга Украины и Крыма после завоевания Третьим Рейхом «жизненного пространства» на Востоке Европы.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, «Готенланд», «жизненное пространство», рейхсфорер СС, колонизация, генеральный план «Ост», оккупация, фольксдойче.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2016

УДК 94 (477.73):341.34 «1944-1950»

НАТАЛІЯ КАЛКУТІНА

м. Миколаїв

frau.kalkutina@yandex.ru

**ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН З МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ
(1944–1950 рр.)**

У статті розглядаються взаємовідносини між контингентом таборів НКВС для військовополонених та радянськими громадянами. Вказується, що впродовж терміну вимушеного перебування на території Півдня УРСР полонених військовослужбовців іноземних армій сталася часткова зміна у сприйнятті образу колишнього ворога.

Ключові слова: військовополонені, табори, інтеграція, політична індоктринація, ксенофобія.

З початком Другої світової війни на території СРСР з'являється нова штучно створена соціальна група, яка на довгий час стає звичною частиною радянського суспільства – військовополонені іноземних країн.

Відношення місцевого населення до колишнього ворога варіювалося від неприхованої ненависті до співчуття. Якщо спочатку образ ворога був спрощений до образу «німця», завдяки чому кожен представник німецького народу автоматично ототожнювався з нацизмом, то з плином часу відбулася їх інтеграція в радянський соціум. Іноземні військовополонені в повній мірі розділили разом з населенням республіки всю важкість повоєнної розрухи і згодом озлоблення, прагнення помсти змінилось жалістю.

Цінна інформація про емоційну складову полону та взаємовідносини з радянськими громадянами міститься у мемуарах колишніх бранців таборів НКВС [1], радянських військовослужбовців та вільнонайманих працівників режимних установ для військовополонених

[2]. Повсякденність полону та особливості пристосування бранців до нових життєвих реалій висвітлюється в працях сучасних дослідників А. Чайковського [3], В. Левикіна [4], О. Кузьмініх [5], Л. Вавулінської [6], О. Юнгмайстера [7]. Але праці присвячені даній проблемі кількісно поступають дослідженням інших аспектів радянської системи полонення. Відповідно до цього, в статті зроблено спробу розглянути еволюцію взаємовідносин доволі численної групи військовополонених з жителями Південної України, яким довелося співіснувати впродовж багатьох років та шукати компроміси у цьому вимушеному спілкуванні.

Частина радянських громадян, в пам'яті яких ще були свіжими спогади про жахіття окупації, особливо в перші післяокупаційні роки, з ненавистю відносилися до учорашніх своїх гнобителів. Так, під час конвоювання 16 серпня 1944 р. німецьких військовополонених через м. Київ, з розгніваної юрби доносились вигуки: «Дивись, який товстий, як об'ївся українського сала, щоб воно йому боком

вилізло», «Їм не треба давати їсти, хай передохнуть». Дехто з глядачів зауважував, що «Їх треба було-б усіх зараз повести в Бабин Яр і щоб їх ніхто більше не бачив», «Хай відбудують нам Хрещатик і все, що зруйнували» [8, арк. 1, 3]. Та були й співчутливі вигуки: «Вони також залишили своїх жінок і дітей», «Не всі серед них пішли за бажанням на вбивство, знущання та інше, а по волі Гітлера» [8, арк. 4]. Крім того, в повідомленні М. С. Хрущову вказувалося, що «під час проходження військовополонених по вулиці Горвіца, з будинку № 34, кв. 4 в колону було кинуте яблуко. Встановлено, що яблуко кинуте Андріянцевою, дружиною репресованого, яка проживала в Києві при німцях.... З будинку № 10 по тій же вулиці була кинута пачка листового тютюну та кусок хліба» [8, арк. 27]. До речі, із загальної кількості військовополонених, проконвойованих через Київ, 9400 осіб направлені до таборів Півдня України: 4814 осіб до Запоріжжя та 4586 – до Миколаєва [8, арк. 28].

Радянські громадянами в цілому нейтрально ставилися до полонених, а дехто (як правило, жінки) навіть співчував їм, виявляючи людяність до голодних та знедолених. Бранець одеського табору № 159 зазначав: «В їх очах ми бачили співчуття, і навіть неприховані сльози, які вони намагалися витирати. ... у цих жінок міг загинути на війні чоловік, брат чи син. Ми бачили, що одесити дуже добрі і хороші люди та мають такі ж людські почуття, як ми, німці» [9].

Крім того, військовополонені були затребувані як висококваліфіковані спеціалісти. Жоден великий промисловий чи будівельний проект не обходився без їх участі. Особливо цінували німців, австрійців та японців, які були флагманами тогочасної наукової та інженерної думки, професійно ставилися до своїх обов'язків та якісно виконували поставлені перед ними завдання.

За свідченням завідуючого організаційним відділом Одеського обкому партії В. Община, «На заводі «Червоний сигнал» і на Канатному заводі окремі працівниці з числа тих, хто залишався на окупованій території, співчутливо ставляться до військовополонених німців і навіть постачають їх хлібом» [10, арк. 12]. На судоремонтному заводі ім. А. Марті робітники

теж спілкувалися з полоненими, вели з ними розмови та практикували спільні перекури [9]. Звичайно, багаторічне співіснування неминуче зумовлювало певний контакт, і колишніх військовослужбовців іноземних армій радянські громадяни вже сприймали не так, як на передовій. Тому поява в населених пунктах колишніх ворогів (в порівнянні з 1944–45 рр.) особливої уваги та інтересу до них вже не викликала. До військовополонених стали відноситись як до складової частини суспільства. На думку А. Чайковського, їх проблема залишалася «цікавою» тільки для МВС [3, 131].

Особливо непокоїло спецслужби несанкціоновані відносини між військовополоненими та радянськими жінками. За роки війни відсоток чоловічого населення помітно скоротився і жінкам просто необхідною була чоловіча підтримка, або ж просто елементарна увага з боку сильної статі. Особливо поширеними табірні романи були між військовополоненими та медичним персоналом лікувальних закладів. У документах є згадки і про те, що в санчастинах таборів деякі співробітниці таємно робили аборти [4, 115]. Але будь-які відносини з учорашнім ворогом кваліфікувалися не інакше як зради Батьківщини. Тому викрита в подібних зв'язках жінка потрапляла на облік органів держбезпеки, її поведінку обговорювали на партійних зборах та ганьбили на сторінках табірних стінгазет.

Така кардинальна зміна ставлення народу до полонених стурбувала радянські партійні органи. Подібні інциденти навіть стали предметом обговорення на найвищому рівні. Так, виходить директива Наркома внутрішніх справ СРСР № 134 «Про викриття випадків зв'язку і близького спілкування з військовополоненими жінками, які працюють у таборах НКВС і спецшпиталях для військовополонених» від 11 серпня 1945 р. За подібний зв'язок, що не так ганьбив честь радянської жінки, як репутацію радянських спецслужб, встановлювалося суворе покарання: «Викритих у зв'язках із військовополоненими піддавати адміністративному покаранню, звільняти з органів НКВС. В особливо злісних випадках і при існуванні обтяжуючих обставин, за санкцією НКВС СРСР, заарештовувати й передавати до суду військового трибуналу» [4, 96].

Підтримка місцевих жителів, зокрема жінок, була найбільш надійним варіантом для здійснення втечі, до якої потрібно було готуватися ретельно: дістати цивільний одяг, годинники, компаси, зібрати гроші. Так, в серпні 1946 р. в миколаївському таборі № 126 попереджено втечу двох військовополонених румун – Харга С. та Соарі І. Заручившись підтримкою місцевої громадянки Ручкіної, з якою один з бранців обіцяв згодом одружитися, планували тікати до Румунії. Невдах затримано перевдягненими в жіночі сукні. [11, арк. 179].

До речі, і персонал таборів, і цивільне населення найбільше симпатизували японським бранцям за їх беззаперечні позитивні якості: працьовитість, дисциплінованість, ввічливість, акуратність у побуті. Крім того, втеч серед японського спецконтингенту практично не було.

У доповідних записках оперативних відділів постійно повідомлялося про спілкування військовополонених з місцевими жителями та панібратські стосунки між ними. Місцем безпосереднього контакту ставали об'єкти робіт, підсобні господарства. Спілкувалися військовополонені також з вільнонайманими робітниками таборів, а іноді й під час несанкціонованих виходів за територію табору. Наприклад, в радгоспах «Добра криниця», «Червона Баштанка», в Баштанській МТС на Миколаївщині працювала значна кількість військовополонених, головними чином румуни та німці. Останні в більшості мали змогу вільно спілкуватися з місцевими жителями, вступати в інтимні стосунки з жінками (як сказано в одній з доповідних записок, «з метою здійснення вожжих намірів») [12, арк. 141].

Також в підсобних господарствах звичайною справою став обмін продуктів харчування та продаж обмундирування. Вахтери підсобних господарств, йдучи в село, часто брали із собою бранців, пригощали їх самогоном, грали в карти. Іноді дозволяли військовополоненим музикам грати на сільських вечірках [12, арк. 141]. Старші зони підсобних господарств нерідко проводили нічний час з місцевими жінками, виносячи при цьому на такі «побачення» продукти харчування, призначені бранцям [13, арк. 77 зв.]. Саме через злочинний зв'язок вахтерів з військовополоне-

ними, одним з найменш благополучних на Півдні став запорізький табір № 100.

Спілкуючись з місцевим населенням на виробництві, військовополонені, крім мила, цукру та продуктів нерідко продавали своє обмундирування. При виявленні факту продажу винні каралися карцером, а кошти, отримані від подібних оборудок, надходили державі [14, арк. 77].

Радянські робітники, які повернулися з Німеччини, разом з військовополоненими критикували «начальників», а інколи і всю радянську систему та часто євреїв, котрі «зайняли всі посади». Військовополоненим табору № 126 Туровському та Ландталеру довелося спілкуватися з американськими матросами з пароплаву «Ян Брак», що заходив в Миколаївський порт. Полонені розповідали цим матросам, як два роки тому було тяжко в радянському полоні, показували їм дерев'яне взуття. Американці були дуже здивовані та невдоволені. Адже, за їх словами, в американських таборах військовополонені залучалися лише до легких робіт, їм дозволялося отримувати посылки, займатися спортом та навчатися [13, арк. 90 зв.].

Контингент таборів НКВС виявився принципово новим, адже статус військовополоненого вимагав дотримання щодо його носіїв основних міжнародно-правових норм. Саме з цієї причини іноземні бранці в меншій мірі, ніж радянські ув'язнені, відчували свавілля табірної начальства. Однак, все ж зафіксовано випадки побиття військовополонених, жорстокого поводження з ними з боку адміністрації, конвою, керівників господарських органів. Хоча слід наголосити, що такі факти не були типовими. Били полонених, як правило, свої ж німецькі начальники – коменданти та бригадири, чим викликали ненависть своїх співвітчизників. Але, попри накази, рукоприкладство по відношенню до полонених все ж мало місце. Так, бійці та молодші командири миколаївського гарнізону «Темвод» часто били полонених прикладами, гумовими шлангами за непокору та наміри здійснити втечу. Нерідко це відбувалося через провокації переконаних нацистів, які обмовляли своїх колишніх братів по зброї [14, арк. 50 зв.]. Мали місце випадки, коли бранці, повертаючись з роботи,

підбирали тріски для обігріву приміщень. Конвоїри за це їх жорстоко били, а відібране продавали співробітникам табору по 20–25 крб. за в'язку [12, арк. 64]. Отже, очевидним є факт, що для переважної більшості радянських офіцерів та обслуговуючого персоналу таборів військовополонені все одно залишалися людьми другого ґатунку, і жодна міжнародна конвенція виявилася неспроможною забезпечити їм захист від байдужості та непрофесіоналізму. Інша справа, що така байдужість до спецконтингенту могла бути й свідомою помстою за спричинені страждання в роки війни.

Слід зазначити, що не гребували радянські військовослужбовці й особистими речами бранців: «Офіцери переможної армії шукають у нас, переможених, речі, в яких вони мають потребу, хоча ми змогли врятувати лише небагато пожитків. Кілька великих ящиків стоять перед ними. Вони наповнені авторучками, фотографіями, годинниками та книжками. В окремі купі лежать добротні предмети одягу: черевики, сорочки, носові хустки та шкарпетки», – згадує перші години полону М. Штрайдел [1, 52].

В свою чергу, роки полону зумовили зміни в ставленні частини іноземного спецконтингенту до радянських громадян та в цілому до радянської держави. Якщо ще в ході війни більшість полонених відкрито пропагували фашистську ідеологію з різкою ворожістю до СРСР, то по її закінченню настрої змінилися: значна частина бранців стала висловлюватися за демократичний устрій та проявляти лояльність до СРСР. Працюючи пліч-о-пліч з вільнонайманими робітниками, військовополонені, навіть в порівнянні з собою, бачили їх злиденне існування, і не розуміли такого відношення радянської влади до власних громадян. Бранці визнавали, що їх побутові умови та умови праці, як і життя в цілому, були навіть краще, ніж у робітників і селян країни-переможниці, хоч так було далеко не завжди [3, 137].

Але певна частка військовополонених, а особливо молоді, не бажала визнавати вини нацистів та сподівалася на відновлення колишнього положення. Аналіз архівних документів дає підставу стверджувати, що багато військовополонених навіть укріпилися у своїй ненависті до СРСР, провини нацистів вперто не визнавали і ненавиділи не лише радянську

систему, а й радянських людей. За словами військовополоненого Алекса Гесса, «Російський народ не має права існувати. Гітлер добре зробив, що нищив його. Він припустився лише однієї помилки, що знищив надто мало» [15, арк. 92]. Висловлювання іншого в'язня не менш яскраво характеризує відношення ворожого контингенту до країни-переможниці: «У випадку виникнення нової війни ми будемо не людьми, а звірами по відношенню до радянського народу» [15, арк. 169 зв.].

Тісне співіснування багатотисячного контингенту військовополонених та співробітників таборів призводило врешті-решт до встановлення певних зв'язків між ними. Кожна сторона при цьому переслідувала власні інтереси: дармова несанкціонована праця військовополонених на користь адміністрації табору, їх скромний пайок та особливі навички ставали розмінною монетою в намаганнях бранців полегшити умови перебування в неволі, подолати депресивну безнадійність та переживання з приводу невизначеності майбутнього.

У 1946–1948 рр. загрозливих масштабів набуває використання військовополонених в корисливих цілях, адже відбудова обширних житлових та комунальних площ потребувала численної робочої сили, а фактично безправні полонені виявилися гарним, а головне – безкоштовним, трудовим фондом. Табірна адміністрація йшла на свідоме порушення наказів МВС та директивних вказівок, таких, як директива ГУПВІ МВС СРСР № 128 від 28 квітня 1947 р. «Про заборону використання військовополонених на об'єктах, не затверджених ГУПВІ МВС СРСР» [3, 125]. Частими стали випадки, коли військовополонені працювали на відновленні житлових приміщень керівників таборів та інших організацій. Так, наприклад, тимчасово виконуючий обов'язки начальника херсонського табірного відділення, протягом серпня-вересня 1946 р., користуючись віддаленістю від керівництва, систематично самовільно надавав керівникам різних господарських органів по 10–15 військовополонених для ремонту власних квартир, отримуючи за це продукти харчування та іншу винагороду. Полонені «видавалися» в кінці робочого дня з числа тих, хто повернувся з роботи і вже відпрацював 14 і більше годин. Більше того,

будматеріали використовувались казенні, а фальшиві накладні на відпуск матеріалів виписувались з відміткою «для ремонту корпусу №...». В результаті вже в вересні в цьому табірному відділенні з 500 осіб різко ослабло більше 30 [16, арк. 209 зв.]. Крім того, часто зиск від праці військовополонених отримували не лише штатні працівники таборів, а й інші посадовці місцевого масштабу, які не мали жодного відношення до спецконтингенту. Так, керівний склад радгоспів Баштанського району в якості взаємовигідних послуг незаконно постачався різноманітними продуктами харчування з підсобного господарства табору № 126. Керівники даного господарства машинами доправляли в радгоспи картоплю, призначену для сівби [17, арк. 122].

Типовими були й розкрадання майна, інвентарю та медикаментів, халатне відношення до своїх професійних обов'язків особового складу лікувальних установ для військовополонених. Ці явища гальмували процес одужання хворих, а нерідко призводили до летальних результатів. В переважній більшості медперсонал демонстрував професійну незацікавленість в результатах своєї роботи, користуючись безправністю своїх пацієнтів, що стало однією з причин високого відсотку їх смертності. Не останню роль в цьому, на переконання автора, відіграла ксенофобія, санкціонована офіційною радянською ідеологією, помножена на презирство до переможеного ворога. Але завжди знаходились самовіддані медпрацівники, які виконували перш за все свій обов'язок і в будь-який спосіб намагались зберегти людське життя, навіть якщо це життя ворога. Один із військовополонених одеського табору № 159, за цивільною професією аптекар, згадував, що був шокований тим, як «росіяни абсолютно безкоштовно і у великих кількостях витрачають на нас дорогі і рідкісні ліки» [9]. З вдячністю згадує самовідданого лікаря й бранець херсонського табору: «Наш молодий лікар працює до повного виснаження. Доходить до того, що він ледве може триматися на ногах. Обличчя його змарніло, очі запали. Але він невтомно турбується про нас. Навіть, якщо сам хворіє, продовжує нести службу» [1, 34].

Важливою стороною повсякденності радянського військового полону стала організа-

ція дозвілля, як обов'язкового елемента політичної індоктринації контингенту таборів. З цією метою в табірних відділеннях були створені драматичні і музичні колективи, працювали клуби, бібліотеки, видавалися стінгазети, систематично влаштовувалися кіносеанси. Періодично проводилися загальнотабірні огляди самодіяльності, які залучали багато учасників. У вільний від роботи час, військовополонені займалися спортом: футболом, волейболом, легкою атлетикою, а також грали в настільні ігри (шахи, шашки, доміно тощо). Зі спогадів військовополоненого миколаївського табору № 126: «Одного разу гурток художньої самодіяльності прибував з північного табірної відділення (миколаївський завод ім. 61 комунара – авт.) до нас. Такий гурток діяв в кожному таборі. Там грали в театрі, навіть ставили оперети. Якщо в нас у трудовому таборі був цікавий вечір, то починався він, звичайно, з політичної демонстрації. Ніхто не йшов би, якби виголошувалася тільки політична промова. Отже, промова, тоді німецький переклад і, нарешті, як винагорода – музика або театр. Іноді проводився також кіносеанс... Нам дуже сподобалися такі розваги, під час яких ми могли забути про голод та інший біль» [1, 73; 78].

Цікаво, що бранцям таборів НКВС часто демонстрували трофейні геббельські фільми в якості інструменту антизахідної пропаганди. Наприклад, один з них згадує фільм «Ohm Krüger» («Дедячко Крюгер»), демонстрований військовополоненим в Одесі: «В цьому фільмі знімалися кращі німецькі актори, і його Геббельс використовував як пропаганду проти англійців. Ми бачили на екрані їх звірства під час англо-бурської війни. Ми бачили жертвну боротьбу бурів проти англійців і розуміли, що ці націонал-соціалістські фільми Геббельса для СРСР зараз якраз доречні. Росіяни захопили їх і зробили тепер доступними в своїй країні... Все те, в чому росіяни мали потребу, вони використовували незалежно від того, звідки це походить і ким виготовлено» [1, 78].

В одеському таборі гуртки табірної самодіяльності з'явилися в 1946 р. Влітку оркестр з військовополонених розважав одеситів на схилах під Приморським бульваром. Причому грали як Штрауса, так і «Катюшу», яку чомусь так вподобали німці [9].

Отже, військовополонені іноземних армій вимушено інтегрувалися в повоєнний радянський соціум. Кожна із сторін цієї комунікації переживала складний адаптаційний процес, в основі якого лежало сприйняття образу «ворога». Але радянські громадяни в цілому досить спокійно відносились до бранців, які все-таки на певний час стали соціальним подразником, з яким населення вимушено співіснувало, а персонал спецустанов ще й обслуговував. Військовополонені, в свою чергу, намагались вижити у ворожих табірних умовах, що ускладнювалися політико-ідеологічним пресингом. Кожна сторона при цьому переслідувала власні інтереси.

Список використаних джерел

1. Streidel M. So war das damals / Martin Streidel. — München, 2002. — 96 s.
2. Михайлов Г. Пленный тоже человек / Г. Михайлов // Южная правда. — 2003. — 11 декабря. — № 136.
3. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / Анатолий Чайковский. — К. : Парламентское издательство, 2002. — 503 с.
4. Левикин В. Национальный аспект проблемы пребывания иноземных військовополоненных західних армій у радянському полоні / В. Левикин // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 23–24 червня 2005 р. — К. : Сфера, 2005. — С. 92–99.
5. Кузьминых А. Л. Иностранные военнопленные и советские женщины / А. Л. Кузьминых // Отечественная история. — 2008. — № 2. — С. 114–119.
6. Вавулинская Л. Повседневность плена : иностранные военнопленные в Карелии (1944–1949 гг.) / Л. Вавулинская // Труды Карельского научного центра РАН. — 2013. — № 4. — С. 82–88.
7. Юнгмайстер А. В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944–1951 гг. : взгляд изнутри / А. В. Юнгмайстер. — Одесса : Астропринт, 2007. — 149 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 940, 34 арк.
9. Константинов О. Забытая история: Дерибас умер от голода в одесском концлагере на Троицкой (фото, документы) [Электронный ресурс] / О. Константинов — Режим доступа: <http://dumskaya.Net/article/zabytaya-istoriya-v-portu-barelefy-soldat-verma>.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1449, 55 арк.
11. Відділ режимно-секретного та документального забезпечення УМВС України в Миколаївській області, ф. 37, оп. 3, спр. 107, ч. 4, 289 арк.
12. Там само, ч. 5, 260 арк.
13. Там само, ч. 3, 265 арк.
14. Там само, спр. 205, ч. 4, 286 арк.
15. Там само, спр. 390, ч. 4, 275 арк.
16. Там само, спр. 497, ч. 4, 268 арк.
17. Там само, спр. 205, ч. 5, 125 арк.

NATALIJA KALKUTINA

Mykolaiv

FOREIGN PRISONERS OF WAR IN SOUTHERN UKRAINE: THE PROBLEM OF RELATIONS WITH THE LOCAL POPULATION (1944–1950)

The relations between the contingent of NKVD camps for prisoners of war and Soviet citizens are discussed in this article. It is explained that there was a partial change in the perception of the former enemy's image during the period of the foreign armies' prisoners of war stay in Southern territory of the Ukrainian SSR.

Key words: prisoners of war, prisoner-of-war camps, integration, political indoctrination, xenophobia.

НАТАЛИЯ КАЛКУТИНА

г. Николаев

ИНОСТРАННЫЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ С МЕСТНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ (1944–1950 гг.)

В статье рассматриваются взаимоотношения между контингентом лагерей НКВД для военнопленных и советскими гражданами. Указывается, что на протяжении срока пребывания на территории Юга УССР пленных военнослужащих иностранных армий произошло частичное изменение в восприятии образа бывшего врага.

Ключевые слова: военнопленные, лагеря, интеграция, политическая индоктринация, ксенофобия.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016